

Зіґмунд Фройд

Психологія спільнот і аналіз людського «Я»

I. Вступ

Протилежність між індивідуальною психологією й соціальною психологією (або психологією спільнот), що видається на перший погляд вельми помітною, внаслідок ретельного дослідження виявляється не такою різкою. Хоча індивідуальна психологія вибудувана на спостереженні за окремою людиною й вивчає ті шляхи, йдучи якими індивід прагне домогтися задоволення своїх потягів, однак у цьому їй доводиться лише зрідка, за певних виняткових умов, не брати до уваги стосунків цього індивіда з іншими індивідами. В душевному житті однієї людини інша завжди оцінюється як ідеал, як об'єкт, як спільник чи як супротивник, і тому індивідуальна психологія від самого початку є водночас і соціальною психологією у цьому поширеному, але вельми правильному розумінні.

Стосунки індивіда зі своїми батьками, з братами й сестрами, з об'єктом свого кохання, зі своїм лікарем, а отже, всі ті взаємостосунки, що були дотепер переважно предметом

психоаналітичного дослідження, можуть вважатися соціальними феноменами й бути протиставленими деяким іншим процесам, які ми назвемо нарцисичними, за котрих задоволення потягів уникає втручання інших людей або відмовляється від контакту з ними. Отже, протилежність між соціальними й нарцисичними — Блейлер сказав би, можливо, аутистичними — духовними актами належить до сфери індивідуальної психології й не може бути ознакою, що відокремлює її від соціальної психології або психології спільнот.

У згаданих вище взаєностосунках з батьками, з братами й сестрами, з коханою людиною, з другом і з лікарем людина завжди зазнає впливу лише з боку однієї особи або дуже обмеженого кола осіб, кожна з-поміж яких має величезне значення для неї. Стало звичним, кажучи про соціальну психологію чи про психологію спільнот, не звертати увагу на ці взаєностосунки й виокремлювати як предмет дослідження одночасний вплив, якого зазнає людина з боку великої кількості людей, з котрими вона пов'язана чимось одним, тоді як в багатьох інших стосунках вона може бути для них чужою. Отже, психологія спільнот досліджує окрему людину як члена племені, народу, касти, суспільного стану, інституції чи як складову одиницю людського натовпу, що зорганізувався в спільноту у певний час і для певної мети. Після того

як цей природний зв'язок уривався, можна було давати оцінку явищам, що відбувалися за цих особливих умов, як вираження особливого, такого що не піддається подальшому розкладу потягу, соціального потягу — herd instinct, group mind¹, — котрий не проявляє себе в інших ситуаціях. Супроти цього ми маємо заперечення, що нам складно надати моменту численності такого великого значення, через котре він сам собою міг би пробуджувати в душевному житті людини новий, дотепер не активний потяг. Звернемо увагу на дві інші можливості: що соціальний потяг може не бути початковим, може підлягати подальшому розкладу і що корені його розвитку можна знайти в тіснішому колі, наприклад, у сім'ї.

Психологія спільнот хоча й знаходиться в зародковому стані, охоплює неозоре коло індивідуальних проблем і ставить перед дослідником неозору кількість завдань, котрі в наш час навіть не відокремлені ще цілком одне від одного. Одна лише класифікація різноманітних форм спільнот і опис психічних феноменів, що виявляються включення у спільноти, потребують пильного спостереження й старанного викладу; з цього питання вже існує багата література. Той, хто

¹ Стадний інстинкт, групова свідомість.

порівняє розміри цієї невеликої праці з обсягом психології спільнот, той, звісно, одразу зрозуміє, що мова тут лише про невелику кількість питань з усього матеріалу. І справді, тут будуть розглянуті деякі питання, до котрих дослідження глибин психоаналізу виявляє особливу цікавість.

II. Опис духу спільнот у Лебона

Замість визначення духу спільнот мені видається доцільнішим почати з виявлення його проявів і вихопити з них деякі особливо вражаючі й характерні факти, з котрих можна почати дослідження. Ми досягнемо і тієї й тієї мети, якщо звернемося до деяких сторінок з книжки Лебона «Психологія спільнот»², що цілком заслуговує на широку популярність.

З'ясуємо для себе знову суть справи: якби психологія, предметом дослідження котрої є схильності, потяги, мотиви й наміри індивіда аж до його вчинків і стосунків із своїми ближніми, цілковито виконала своє завдання й з'ясувала б всі ці взаємостосунки, то вона опинилася б раптом перед новим завданням, котре вона не змогла б

² Г. Лебон. «Психология народов и масс». С.-Петербург, вид. Ф. Павленкова, 1896.

виконати: їй довелося б пояснити той вражаючий факт, що індивід, який став для неї зрозумілим, за певної умови відчуває, мислить і чинить інакше, ніж на це можна було б очікувати, й цією умовою є залучення до людського натовпу, що набув якостей психологічної спільноти. Що таке «спільнота», завдяки чому вона набуває здатності справляти такий потужний вплив на духовне життя індивіда і в чому полягає духовна зміна, до котрої вона підштовхує індивіда?

Відповідь на ці три питання є завданням теоретичної психології. Вочевидь, краще за все починати з третього питання. Спостереження за зміненою реакцією індивіда дає матеріал для психології спільнот; кожній спробі пояснення має передувати опис того, що має бути пояснене.

Я цитую слова Лебона. Він пише: «Найдивовижніший той факт, котрий спостерігали в одухотвореному натовпі (*psychologische Masse*), був такий: якими б не були індивіди, з яких він складається, яким би не був їхній спосіб життя, справи, їхній характер чи розум, самого їхнього перетворення на натовп достатньо для того, щоб у них виник різновид колективної свідомості, що примушує їх відчувати, думати й чинити зовсім інакше, ніж думав, чинив і відчував би кожен з них окремо. Є такі ідеї й почуття, котрі виникають і перетворюються на вчинки лише в індивідів, з яких

складається натовп. Одухотворений натовп є тимчасовим організмом, утвореним з елементів різного роду, котрі на одну мить об'єдналися разом, так само, як об'єднуються клітини, з котрих складається живе тіло, що вони утворюють шляхом такого об'єднання нову істоту, яка має властивості, відмінні від тих, котрі має кожна клітина окремо».

Ми дозволимо собі перервати виклад Лебона нашими коментарями й висловлюємо тут наступну заувагу: якщо індивіди в спільноті поєднані в одне ціле, то має існувати щось таке, що поєднує їх одного з одним, і цією об'єднувальною ланкою може бути саме те, що властиве для спільноти. Проте, Лебон не дає відповіді на це питання; він досліджує зміни, що відбуваються з індивідом в спільноті, й описує його словами, котрі цілком узгоджуються з головними передумовами нашої психології глибин:

«Неважко помітити, якою мірою окремий індивід відрізняється від індивіда в натовпі, та набагато важче зрозуміти причини цієї різниці.

Для того щоб бодай якимось з'ясувати ці причини для себе, ми повинні пригадати один з постулатів сучасної психології, а саме: що прояви несвідомого грають видатну роль не лише в органічному житті, але й у породженнях розуму. Свідоме життя розуму є лише дуже невеликою частиною порівняно з його несвідомим життям.

Найтонший аналітик, найуважніший спостерігач у змозі помітити лише дуже невелику кількість несвідомих рушіїв, котрі ним керують. Наші свідомі вчинки беруть початок із субстрату несвідомого, що створюється переважно під впливом спадковості. У цьому субстраті містяться численні спадкові залишки, котрі є, власне, духом раси. Крім причин, які ми визнаємо відкрито, які керують нашими діями, існують ще потаємні причини, у котрих ми не зізнаємося, але за цими потаємними є ще більш таємничі, тому що вони невідомі навіть нам. Більшість наших щоденних вчинків викликані прихованими рушіями, котрі вислизують з нашого поля зору».

У спільноті стираються, на думку Лебона, індивідуальні досягнення людей, і завдяки цьому зникає їхня оригінальність. Расове несвідоме виходить на перший план, гетерогенне тоне в гомогенному. Ми скажемо: психічна надбудова, що так по-різному розвивалася в різних індивідуумів, розсипається, й при цьому спостерігаємо однорідний у всіх несвідомий фундамент.

Таким чином була б втілена середня характеристика індивідів, з яких складається спільнота. Проте Лебон вважає, що у них проявляються нові риси, яких вони дотепер не мали. Обґрунтування цього він шукає в трьох різних чинниках:

«Перша з цих причин полягає у тому, що індивід у натовпі набуває, завдяки лише чисельності, усвідомлення нездоланної сили, й це усвідомлення дозволяє йому керуватися такими інстинктами, котрим він ніколи не дасть волю, поки залишається на самоті. У натовпі він тим менш схильний до загнuzдання цих інстинктів, бо натовп анонімний і тому не бере на себе відповідальності. Відчуття відповідальності, яке завжди стримує окремих індивідів, цілковито зникає у натовпі».

Ми, з нашого погляду, не надаємо великого значення появі нових рис. Нам достатньо сказати, що індивід знаходиться у спільноті в таких умовах, які дозволяють йому відкинути витіснення своїх несвідомих потягів. Нібито нові риси, котрі з'являються в індивіда, є проявами цього несвідомого, у якому міститься все зло людського ества; нам нескладно зрозуміти зникнення совісті чи відчуття відповідальності за цих умов. Ми вже давно стверджували, що ядром так званої совісті є «соціальний страх».

Деяка відмінність погляду Лебона від нашого виникає завдяки тому, що його уявлення несвідомого не цілком поєднується з уявленням про те саме в психоаналізі. Несвідоме Лебона містить перш за все найглибші відмінні риси расового духу, що знаходиться власне поза розглядом психоаналізу. Щоправда, ми визнаємо, що ядро

людського «Я», котрому належить «архаїчна спадщина» людської душі несвідоме; але крім того, ми відокремлюємо «витіснене несвідоме», що є результатом певної частини цього спадку. Це поняття витісненого відсутнє у Лебона.

«Друга причина, — заразливість, також сприяє утворенню в натовпі певних властивостей і визначає їхній напрям. Заразливість є таким явищем, на котре легко вказати, але не пояснити; її треба зарахувати до ґатунку гіпнотичних явищ, до яких ми зараз наблизимся. У натовпі всіляке почуття, будь-яка дія заразна, та ще й такою мірою, що індивід дуже легко кладе свої особисті інтереси в жертву інтересу колективному. Така поведінка, проте, суперечить людській природі, тому людина здатна на неї лише за умови, що вона є частинкою натовпу».

Ця фраза слугуватиме далі підставою для одного важливого припущення.

«Третя причина, до того ж найважливіша, що обумовлює з'яву в індивідів у натовпі таких спеціальних рис, які можуть не зустрічатися в них у ізольованому стані, — це сприйнятливність до навіювання; заразливість, про яку ми щойно говорили, є лише наслідком цієї сприйнятливості.

Щоб зрозуміти це явище, слід пригадати деякі новітні відкриття фізіології. Нам відомо тепер, що в різний спосіб можна надати індивіду такого стану,

коли в нього зникне свідомою особистість, і він підкориться всім навіюванням особи, котра змусила його до перебування в такому стані, здійснюючи за її наказами вчинки, що часто цілковито суперечать його особистому характеру й звичкам. Спостереження свідчать, що індивід, котрий знаходився певний час у активному натовпі, чи то під впливом струмів, що йдуть від цього натовпу, чи з якихось інших причин, невідомо, набуває скоро такого стану, який дуже нагадує стан загіпнотизованого суб'єкта... Свідомою особистість у загіпнотизованого цілковито зникає, так само як воля і розум, і всі почуття й думки спрямовуються волею гіпнотизера.

Такий само приблизно стан індивіда, що є часткою одухотвореного натовпу. Він вже не усвідомлює власних вчинків, і в нього, як у загіпнотизованого, одні здібності зникають, інші ж доходять до стану найвищого напруження. Під впливом навіювання такий суб'єкт буде робити відомі вчинки з нестримною швидкістю; у натовпі ж ця нестримна швидкість проявляється ще з більшою силою, оскільки вплив навіювання, однакового для всіх, посилюється через взаємність».

«Отже, зникнення свідомої особистості, переважання особистості несвідомої, однаковий напрямок почуттів та ідей, визначений